

*Короткова Олена
(Алчевськ)*

ЗМІНИ У СОЦІАЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ СЕЛЯН УКРАЇНИ В ПЕРІОД РЕФОРМ 1906–1916 рр.

Проблеми реформування аграрного сектору економіки, особливості ставлення до земельної власності в Україні завжди викликали підвищену зацікавленість населення всіх історичних періодів розвитку. Столипінська аграрна реформа сьогодні викликає суперечливі думки. Деякі вбачають в ній майже універсальні ліки від усіх аграрних негараздів сучасності, а інші оцінюють її як «кабінетну», тобто необґрунтовану і провальну. Але і ті і інші роблять спробу оцінити реформу тільки за результативними показниками кількості, а не якості змін, що відбулися у суспільстві. Не можна дивитись на реформу як на якусь універсальну розв'язку аграрного сектору. Універсальї, мабуть, зовсім не існує, особливо стосовно України, де Схід і Захід розвивалися за різними програмами. Якщо на Заході селянство почало виходити на відруби та хутори ще у 20-30 рр. 19 ст., то на сході цей процес стримувався законодавством російського царизму.

Але процеси капіталізації не могли не торкнутися аграрного сектору. Все більш визначальною ставала тенденція до переміщення центру тяжіння сільськогосподарського виробництва на господарство селянське, прогрес у дрібнотоварних господарствах ставав все видніше. Напередодні Першої світової війни селянство виробляло 92,6% продукту землеробства та тваринництва, а поміщики-тільки 7,4%¹.

Становище селян України другої половини 19 – початку 20 ст., безумовно, визначалося прийняттям акту про звільнення від кріпацтва у 1861 р. А саме за цим новим законодавством селяни залишалися нерівноправними в порівнянні з іншими класами і тому були відокремленою верствою. Традиційна селянська община стала найнижчим пластом у ієрархічній системі бюрократії і підкорена волосному управлінню. Були суттєво обмежені права як окремих селян так і цілих прошарків на зміну їх соціального статусу. І тому нове законодавство, гарантуючи уряду сплату селянами податків, гальмувало зріст виробництва.

Та навіть це законодавство не могло стримати змін, що відбувалися на селі. Воно лише закріпило статус селян, та перетворило общину в один з двох оплотів ідеології і політичної системи царизму-разом з самим самодержавством².

Село, нарешті, почало оживати. Масові селянські виступи, революція 1905–1907 рр. – це логічні процеси відродження вільної свідомості мужика-хазяїна. На селі з'являються тисячі агрономів і кооператорів, земських статистів, що вивчали господарство, шукали шляхи змін та побудови нового села. Почала поступово орієнтуватися на селянське господарство і наука, відкриваються бібліотеки, сільськогосподарські училища. Наприклад, в кінці 19 ст. на 17 міст Харківської губернії приходилося саме 17 бібліотек, приблизно одна бібліотека на 19613 чол. населення. До 1914 р. їх кількість збільшується майже вдвічі³.

А щодо училищ та сільськогосподарських курсів, то тільки у 1912 р. з проханням до харківського губернатора з приводу їх відкриття звернулися майже всі повітові управи. Найбільшу зацікавленість викликали такі предмети

як загальне землеробство, скотарство, кооперація, луківництво. Кожні відкриті курси, безкоштовні для населення, обходилися державі близько 1500 карбованців⁴.

Царизм повинен був реагувати на зміни. Потрібно було організувати співіснування самодержавства та демократії. Необхідно було терміново знайти таку історичну особистість, яка зможе водночас захистити самодержавство і звільнити від общини селянство. Для виконання цього неможливого проекту потрібна була людина-геній. Цим генієм спробував стати П.А. Столипін. Саме він очолив нове покоління аграрних та юридичних експертів, що розуміли важливість і необхідність реформ. «Нові люди», що поступово поповнювали міністерства землеробства, фінансів і МВС ставали відповідальними за розробку, підготовку і проведення аграрних реформ. Найбільш відомі з них В.І. Гурко і А.А. Рітгін, а також датський спеціаліст по агрономії А.А. Кофод. Практично кожний молодий урядовець, що до 1906 р. проявив критичний підхід до традиційних методів уряду, підтримуючи індивідуалізацію господарства, схоже, потім і втілював реформу в життя. Тобто свіжа хвиля аграрних спеціалістів, що з'явилася в кінці 19 – початку 20 ст. втілювала в собі нову ідеологію аграрної політики.

Чи можна ці зміни назвати революцією свідомості? Безумовно, це був революційний процес докорінної зміни селянської ідеології. Суспільство народжувало нового хазяїна землі-вільного, самостійного, ініціативного. А саме для українця земля і воля – найвищі життєві цінності. Історія не знає випадків, щоб на території України землеробство втрачало пріоритетність, вироджувалось. Прихід чужинців, війна, розорення, втрата державності здебільшого тільки зміцнювали потяг до праці на землі. А на початку 20 ст. довготривалий процес психологічної еволюції українських селян постає як історичний менталітет, типова «особливість етнічної свідомості»⁵. Зокрема, відомий дослідник М. Чубатий писав, що «українець-це крайній індивідуаліст, який вважає найвищою цінністю свободу, приватну власність і господарство нехай і на крихітному клаптику землі. Це його єдина надія, єдина мрія, єдиний ідеал».

Але важко сказати, де саме почалася революція свідомості-в суспільстві чи в уряді. Мабуть цей процес почався одночасно у всіх верствах населення, а уряд почав втілювати нову ідеологію в реальність. Треба сказати, що аграрне питання ставало фактором максимально зближуваним між урядом та народом. Періодичні видання, як урядові так і незалежні намагалися надати якнайбільше інформації про селянські настрої, зміни у аграрному законодавстві, взаємовідносини селян з урядом. Можна процитувати рядки статей деяких газет 1906 р., щоб побачити радикальні зміни у настрої простого селянина відносно політики уряду. «Времена переменялись и мужики из слепых стали зрячими»⁶. «Деревня неузнаваема. Забитой, смирной деревни нет и в помине. Крестьянин проснулся и следит за каждым шагом Думы»⁷.

Нове покоління аграрних спеціалістів реальну проблему вбачали в низькому рівні ефективності сільськогосподарського виробництва та в недостатньому розвитку ринкових відносин. Тому реформа мала на меті не роздати селянам додаткові наділи, вирішуючи проблему малоземелля, а підвищити виробництво шляхом змін форм земельної власності, перебудови соціальної свідомості селянина, стимулювання товарно-грошових відносин. З цією метою було рекомендовано дати селянам право вибору-виходити з общини та з'єднувати свої ділянки в компактні наділи або індивідуальні господарства(відруби та

хутори). Та найголовніше те, що реформа не повинна була обмежуватися тільки саме змінами у сільському господарстві: на меті було знищення особливого статусу та правової ізоляції селян, включення їх у громадянське суспільство. А для того, щоб провести такі радикальні зміни, поламати вікові уклади общинного землеволодіння, потрібно було регулювання «зверху».

В умовах нестійкого становища царизму, постійної протидії консервативних кіл суспільства, залежності від прихильності царя провести цю реформу без застосування насильницьких методів було неможливо. «Тим більше, що сама ідеологічна основа реформи передбачала перетворення держави в конституційну монархію. А саме це не входило до планів династії Романових та імперської верхівки»⁸.

Імперська влада, особливо керівники земельних відомств, Селянського банку, мабуть, ще не зовсім розуміли, що стримати капіталізацію неможливо і не приділяли належної уваги питанням розверстання та хуторизації землі. Один з ідеологів реформи А.А. Кофод визначав у своїх звітах: «Я спробував пояснити йому(головному урядникові Дворянським і Селянським банками графу Мусіну-Пушкіну), що тільки одне-єдине добре виконане розверстання надовго би розв'язало селянське питання. Та все марно. Мої докази були відкинуті з високомірною усмішкою: – Є дуже багато інших цікавих завдань, рішення яких має більше значення, ніж вирішення цієї»⁹. Щоб зламати цю самовпевненість верхів, потрібен був не тільки час, але і багато титанічних зусиль. Потрібна була революція свідомості.

Селянство сприйняло зміни жвавіше та ініціативніше. Особливо це стосується деяких українських регіонів, а саме західних і південно-східних. На заході селяни сприймали хуторизацію адекватно, тому що мали можливість спостерігати за змінами у господарствах польських та німецьких колоністів, що вже у 20-30 рр. 19 ст. почали практикувати індивідуалізацію господарства. На цих землях общинні стосунки були менш чітко визначені. У степовому регіоні не такою катастрофічною була нестача посівної площі, тому це сприяло більш можливому безболісному розверстанню та виділенню хуторів. Тим більше, що бажання селян стати повновладними власниками землі зростало. Замовлення на розверстання подавали цілими сільськими громадами(2-4тис.членів). Інша справа в тому, що процес землевпорядкування проходив дуже повільно, не вистачало професійних землемірів, роздута бюрократична система гальмувала вчасне виконання робіт. Процес офіційного затвердження прав на землю, не говорячи вже про переселення на хутори, в більшості випадків затягувався на 2–5років. А не маючи на руках жодного документу, що підтверджував би право на земельну власність, селянин не міг довести перед общиною право на вигони, прогони та іншу толоку. І тому багато хто з селян боялися вийти з під захисту общини і залишитись безправними. Наприклад, у 1911 р. до Харківської земельної комісії звернулися члени Котелевської сільської громади Охтирського повіту у складі 2621 господарів з метою розверстання землі на відруби. Після трирічного процесу ліквідації межових суперечок селянам повідомили, що засвідчення документів на їх землю можна чекати не раніше квітня 1917 р.¹⁰ Аналогічний приклад з Добренською сільською громадою відносно заяви Харківській земельній комісії на розверстання відрубів 129 господарям. Вся громада(330 членів)не дала згоди на повне розверстання, боячись втратити толоку. Після дворічного очікування хоч якихось підтверджуючих документів на землю селяни склали скаргу на ім'я харківського губернатора, з якої зрозуміло, що общинники не дозволяють їм користуватися загальними вигонами,

прогонами, балками та ін. Більш того, обшинники просто загарбують вже розверстані землі і за відсутністю документів відрубники довести свої права не в змозі¹¹.

Ці факти свідчать не на користь організаторів та регуляторів реформи, але все ж уряд намагався заохочувати селян до розверстання, надаючи деякі пільги відрубникам та хуторянам у виплаті податей та навіть даючи можливість брати участь у спеціальних навчальних екскурсіях по веденню хуторського господарства в прикладові регіони. Земства упродовжували ці подорожі для того, щоб переконати селян в необхідності змін. Наприклад селяни Харківського повіту у 1911 р. брали участь у екскурсії в Моравію і Богемію та вивчали методи хуторського господарювання у Житомирському повіті¹². Ці екскурсії, дійсно, були дуже ефективним методом трансформації селянської свідомості. У мужика з'являвся перший досвід нового господарювання, він ставав впевненішим у своїх силах, більш терплячим до помилок реформаторів. А.А. Кофод у своїх звітах приводить дуже багато позитивних змін на селі після розверстання та виходу на хутори. Наприклад вплив хуторизації на непомірне вживання алкоголю на селі: пияцтво закінчується разом з переселенням на хутір – не цікаво пити самому. Або приклад відчутних змін у зацікавленості селян в науковій літературі та нових аграрних технологіях. Але найголовніше те, що «хуторянина можна впізнати навіть за ходом, оскільки вона відбиває їх рішучий настрій»¹³.

Саме рішучість і впевненість, політична та соціальна активність нового господаря землі, жага до кращого життя та велика віра в свої сили-ці риси стали показниками революційності аграрних реформ П.А. Столипіна, а точніше-показниками того, що революція соціальної свідомості відбулася. Общинні стереотипи не витримали тиску нової аграрної ідеології. Шкода тільки, що подальша реалізація цих реформ була неможлива на фоні міжнародних подій – почалась Перша Світова війна.

Анотація

Розкрито особливості зміни світогляду та соціальної свідомості селян Катеринославської та Харківської губернії в період столипінської аграрної реформи.

¹ Анфімов А.М. Российская деревня в годы первой мировой войны. – М., 1962. – С. 104.

² Мейси Д. Земельная реформа и политические перемены: феномен Столыпина // Вопросы истории. – 1993 – №4 – С. 3.

³ Рубакин Н.А. Избранное в II томах. – Книга, 1975 г. – С. 88.

⁴ Харківський державний архів(ХДА). Канцелярія харківського губернатора. – Ф. 3 – Оп. 285. –Д. 22.

⁵ Присяжнюк Ю.П. Українське селянство XIX–XX ст. Еволюція, ментальність,традиціоналізм.Відлуння-Плюс. – Черкаси, 2002. – С. 21.

⁶ Крестьянский депутат. – 25июня 1906 г. – С. 6.

⁷ Там же.

⁸ Клейн Б.С. Россия между реформой и диктатурой(1861–1920). // Вопросы истории. – №2. – 2000 г. – С. 8.

⁹ Кофод А.А. Столыпинская реформа и землеустроитель А.А. Кофод. – М. 2001. – С. 573.

¹⁰ ХДА. Справа про розверстання на відрубні наділи земель Котелевської сільської громади. – Ф. 57. – Оп. 1. – Д. 6.

¹¹ ХДА. Справа про землевпорядкування земель Добренської сільської громади Харківської землевпорядної комісії. – Ф. 57. – Д. 28.

¹² ХДА. Канцелярія Харківського губернатора: про екскурсії селян Харківського повіту в Моравію та Богемію у 1911 р. – Ф. 3. – Оп. 285. – Д. 77.

¹³ Кофод А.А. Столыпинская реформа и землеустроитель А.А. Кофод. – М., 2001. – С. 598.